

OSMANLI REÂYÂSİ İLE AVRUPA SERFİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

THE COMPARISON OF OTTOMAN REAYA AND EUROPEAN SERF

Özlem BEKTAŞ ÖZTAŞKIN*

Özet

Tarihsel gelişim sürecinde Osmanlı Devleti'nde "sürü" manasına gelen "reaya" ismi verilen köylü sınıfları ile Batı Avrupa köylüsü Latince köle "servus" anlamında gelen "serf" arasında çelişkiye düşülmüş ve bu iki kavram, tabanında bulundurduğu çağ; sosyo-ekonomik ve siyasi oluşumlar ve devletler düzeni dikkate alınmadan değerlendirilmiştir. Öyle ki her iki sosyal yapı ve zümrenin birçok açıdan ele alındığında tamamen farklı nitelikler arz ettiği görülecektir. Gerek süregelen koşullar gerekse haklar, özgürlükler ve devletler düzeni dikkate alınarak bu çalışmada her iki sosyal kavram, arasındaki farklar ortaya çıkarılmaya çalışılmış ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: reaya, serf, sipahi, senyör, köylü

Abstract

During historical developing, it has been contrasted between "reaya" the name of peasantry, which means "herd" in Ottoman Empire, and West-Europeans "serf": and those two concepts have been evaluated without taking the era, socioeconomic and political formations and order of the states into consideration. Indeed, two social structure and group are totally different when dealt with in many ways. It has been evaluated and tried to bring the difference between two concepts to light with taking the conditions, rights, liberties and order of the states into consideration.

Keywords: reaya, serf, cavalry soldier, fedral lord, peasant.

* A.Ü. Sosyal Bil.Enst., Sosyal Bilgiler Eğitimi, Doktora Öğrencisi, 23 Temmuz İ.Ö. Okulu Müdür Yrd.

Giriş

H.Avni Şanda gibi kimi yazarlar, özellikle, ortaçağda, toprakların siyasi nüfuza göre bölüşümü, feodal hâkimiyetin, her tarafta çeşitli adlar altında oluşması, Ocakzadeler ve râiyyet ilişkileri, henüz nakit iktisâdiyatının gelişmediği ve üretim araçlarının çok basit olduğu bir dönemde reâyânun bulunduğu; has, timar ve zeamet vakıf topraklarda, toprağa bağlanması zorunluluğu gibi nedenlerle, Osmanlı Devleti'nin feodal düzenin bütün özelliklerini taşıdığını ileri sürmüşlerdir (Şanda, 1970, s.31). Gibb ve Bowan gibi bazı batılı yazarlar da Avrupa fiefleriyle Osmanlı timar sistemi arasında benzerlikler olduğu görüşüyle Osmanlı yapısını feodal olarak nitelendirmektedirler (Sencer, 1999, s. 56). İşte bu makalenin konusu yukarıdaki iddiaların geçerliliğini tespit etmek ve Osmanlı "reayası" ile Avrupa "serfi" arasındaki farkları ortaya koymaktır.

Kapalı tarım ekonomisi olarak tanımlanan feodal ekonomik düzen, Ortaçağ Batı Avrupa'sının sosyal, siyasal ve hukukî düzenidir. Siyasal görünümü ile devlet iktidarını oluşturan yetkilerin parçalanmış, dağılmış olduğu bir sistemi ifade eder(Göze, 1988, s.63,71). Lordları, vassalları, toprağa bağlı köylüleri (serfleri) ile örgütlenmemiş bir siyasal iktidarın sonucudur (Osmanağaoğlu, 2004, s.39). Bu süreç MS.395'te Roma İmparatorluğunun parçalanışı ile başlayan ve 1453'te İstanbul'un Türkler tarafından fethi ve Doğu Roma İmparatorluğunun yıkılışı ile son bulan aşağı yukarı bin yıllık dönemi içermektedir(Göze, 1988, s.62).

Ortaçağ, Avrupası'nı üç dönemde incelemek mümkündür. Birinci dönem IV-XI. yüzyıllardır. Bu dönemde Roma İmparatorluğunun dağılması ile Avrupa Kuzeyde Germenlerin baskısıyla iktisadî kapanma ve boğulma devrine girmiş, otorite bozulmuş ve dış saldırıların yarattığı korku ve güvensizlik ortamı köylü, çiftçi, azatlı köleler gibi zayıf unsurların daha güçlü bir otoriteye sığınma arayışına neden olmuştur(Barkan, 1957, s.24). Germenlerden sonra, VIII. Yüzyıldan itibaren Müslümanlar, IX. Yüzyılda Macarlar ve X. Yüzyılda Vikingler klasik feodal dönemi pekiştiren akınlarda bulunmuşlardır. Bu akınlarda Avrupa insanın güvenlik endişesini ön plana çıkarmış ve bu problemi çözmek için de senyörlerin himayesini zorunlu kılmıştır (Tabakoğlu, 2000, s.133-134).

İkinci dönemde Avrupa XI-XVI. yüzyıllar arasındaki 3 yüzyıllık dönemde dışa açılmış, feodal çerçeveyi parçalayıp kapitalizme doğru adımlar

atmaya başlamıştır. İslâm'ın yayılması Akdeniz'de Müslümanların hâkimiyetini sağlamış, kültürel ve ticari ilişkiler ile Batı'nın dünyaya açılması sürecini başlatmıştır. Kuzey ve Güney ticareti Avrupa'da şehir hayatının canlanmasına ve zirai gelişmeye yol açmıştır. Şehir hayatının Roma'dan sonra, yeniden önem kazanmasıyla, serfler hürriyetlerini elde etmeye başlamış ve burjuva sınıfı oluşturmuştur. Onikinci yüzyıl gözlemcisine göre köylü, "bağının şarabını hiç içemez, boğazından doğru dürüst bir lokma geçmez; kara ekmeğiyle yağ ve peynirinin bir kısmı kendine kalabiliyorsa ne mutlu ona..." şeklinde tarif edilmiştir (Huberman, 1990, s.14).

Batı Avrupa'da merkezi otoritenin dağılması ile el değiştiren otorite ile toprak sahipleri, siyasal gücü ele almak suretiyle vergi toplama yetkilerini de ellerine almışsa da, bu geçici olmuştur. Zamanla bu vergi toplama yetkisi babadan oğula geçen bir hakka dönüşmüş ve ekonomik bakımdan kapalı bir bütün şekilde örgütlenen(Barkan,1957,s.24) zirai malikâneler ekonomide önem kazanmış servaj (toprağa bağlı tarım işçiliği) olgusu yaygınlaşmıştır (Tabakoğlu, 2000, s.133-134). Bağımsız birer prenslik olarak silahlı güçleri, özel mahkemeleri ve hapishaneleri ile siyasî iktidara ait yetkileri kullanır olmuşlardır(Barkan,1957, s.24). Siyasî parçalanma olarak ifade edilen merkezi yönetimin zayıflığı ve iktisadî parçalanmada üretimin daha çok birbirinden bağımsız zirai işletmelerde gerçekleşmesi söz konusu olmaya başlamıştır. Pazar için değil geçimlik olan üretimle birlikte, şehir hayatı sönükleşmiş, ticari ilişkiler en aza inmiştir. Bütün bunlar senyörlerin zirai işletmelerinin malî bakımdan da özerk olmasını gerektirmiştir Ekonomide para kullanımı en aza inmiştir. Altın para kullanımı gereksizleşmiş sadece küçük paraların ihtiyaçlarını gidermiştir (Tabakoğlu, 2000, s.133-134).

Bu sistemde örf ve adetlerin belirlediği aynı ücret uygulaması ile aynı ekonomi söz konusudur. Sınıf ilişkileri olarak serf-senyör ilişkileri belirleyicidir (Tabakoğlu, 2000, s.133-134).

Üçüncü dönemi oluşturan XIV-XV. Yüzyıllar arasındaki bir buçuk yüzyıllık dönemde kıta Avrupa'sı durgunluk içerisine girmiştir. Osmanlı Devleti Avrupa'nın bu durgunluk döneminde kurulmuştur (Tabakoğlu, 2000, s.133 -134).

Sipahi Köylü İlişkisi

Osmanlı Devleti'nde, genellikle köy toplulukları, açık arazide yalnız ve her türlü çapulcunun saldırıp yağmalamasına karşı savunmasız bir durumdaydı. Bu nazik konum köylünün etkili bir koruma altına alınmasını, kırsal toplumun temel şartlarından biri haline getiriyordu. Sipahinin merkezî bir imparatorluk himayesinin gözle görülür, elle tutulur aracı köyde yaşardı. Köyün dışarıdan saldırıya uğraması halinde, sipahi derhal alaybeyi, subaşı veya zaim haber vermesi, onların da yörenin bütün sipahilerini toplayıp yardıma koşması gerekiyordu. Sefer zamanında sipahilerin bir bölümü, bir koruma önlemi olarak köylerinde bırakılırdı(İnalçık, 2001, s.220). Kural olarak reayanın silah bulundurması ve kullanması yasaktı. Bu yüzden köylünün koruma işi sipahi ve beslediği cebelüler tarafından yapılırdı.

Köylünün toprağını terk etmesi yasaktı. Bununla birlikte toprağını bırakıp başka bir iş tutan köylünün sipahiye çiftbozan resmi adı altında bir senelik mahsulün karşılığını ödemesi kanundu. Toprağını terk eden bir köylü 10 yıl içinde yakalanırsa kadı tarafından yargılanıp eski topraklarına dönme mecburiyeti getiriliyordu(Eren, 1999, s.248).

Toprağını üç yıl üst üste boş bırakan köylünün elinden bu toprak mahkeme kararıyla alınır ve bir başkasına verilir. Yine köylü toprağını bir başkasına devretmek isterse sipahi devletin temsilcisi olarak yeni durumunu onaylar ve toprağın sahibine tapusunu verir.

Timar sahipleri tamamen merkezi idareye bağlı oldukları gibi, toprak üzerinde sadece kiracı durumunda idiler. Yetkileri devletin koyduğu kanunlar çerçevesinde sınırlandırılmıştı. Her zaman için toprakları ellerinden alınabilirdi (Halaçoğlu, 1991, s.95)

Her tımar biriminin yani dirliğin sipahiye ödenecek aynı verginin muhafaza edileceği bir ambarı bulunmalıydı. Bu da bir defa inşa edilir ve sipahinin değişmesiyle, tamir hariç, yeniden yapılamazdı. Yine köylünün sipahiye ödenen aynı vergiyi en yakın pazara götürüp satma mükellefiyeti vardı. Mahsul burada, bir gün içinde satılmazsa ikinci gün bir başka pazara götürmeye zorlanamazdı (Tabakoğlu, 2000, s.201)

Her sancağın kanunnânesi, köylünün vermesi gereken vergi ve hizmetleri belirlemiştir. Kanunnâmelerin başlıca maddeleri, sipahîyle reâyâ arasındaki ilişkileri düzenleyen maddelerden oluşmuştur. Bu şekilde sipahinin

reayayı ilgilendiren tüm konularda keyfi hareket etmesi engellenmiştir. Kanunname maddelerine aykırı hareket eden sipahinin elinden tımarı alınmıştır. Bu bakımdan reâyâ, Ortaçağ Avrupa'sının serflerinden tamamen farklıydı. Osmanlı köylüsünün merkezi bir hukuk sisteminin koruması altında yaşamaktaydı. Ancak, 15. yüzyıl gibi erken bir dönemde reâyânın durumuyla ilgili sultan fermanları, sipahilerle beylerin ayrıcalıklarını kötüye kullandıklarını göstermektedir. Köylüler sultana, yasadışı ve aşırı para cezalarından yakınmış, özellikle sancakbeyleriyle kadıların asayiş ve şüphelileri takip bahanesiyle köylülerin evlerinde kalmalarından, maiyetleri ve hayvanların bedavadan beslemeye zorlamalarından şikâyet eden dilekçeler göndermişlerdir. Bu konu ile ilgili mühimme defterlerinde kayıtlar mevcuttur; Nitekim Nisan 1572 tarihli bir hükümde; "Afsar kazasına bağlı Bağlıca köyünde halka baskı yaparak mal ve mülklerini haksız yere satıp paralarını alan ve zulmeden sipahi Yakup hakkındaki şikâyetlerin teftiş edilip neticesinin bildirilmesi (BOA, MD 12, hnr. 1210, s.265)" istenmektedir.

Keza, Eylül 1571 tarihli başka bir hükümde; "Semedire Beyi Hasan'ın voyvodaları ve sipahilerin halka zulmettikleri, mahkeme kararına uymadıkları, uygulamalar ile halka ilave vergi yükledikleri ve mal ve akçelerini zorla aldıkları yolunda Belgrad, Koçanya, Rudnik, Valpova ve Srebniçe kadıları tarafından yapılan şikâyetin teftiş olunarak sonucunun Südde-i Saadet'e bildirilmesi" (BOA, MD 12, hnr. 887, s.99 emredilmiştir. Hükümleri örnek olarak verilebilir. Ayrıca sipahilerin yasadışı vergiler icat ederek para toplamalarından ve öşrü, ürün yerine nakde çevirerek alma çabalarından da yakınmışlardır. I. Süleyman bu tür uygulamaları yasaklayan birçok ferman çıkartmıştır (İnalçık, 2004, s.116).

Kadı sicillerinde de, sipahi ve köylü ilişkileri üzerinde aydınlatıcı belgeler vardır. Bütün bu kanunların başlıca amacı çift-hane sistemini korumak kânunları uygulamak ve devamlı kontrol sağlamaktır (İnalçık, 1990, s.13).

Osmanlı Devleti teşekkül ettiği yerler üzerinde keyfi ve sahibinin kölesi üzerinde hukukunu hatırlatan mükellefiyetleri ilga ile vergi sistemlerini muntazam ve kanunlaşmış bir hale sokmuş, tashih ve kanunlara aktarmıştır. Fetih ile ilhak edilen köylüler toptan ve bir defada serflikten azledilmiş, beylerin köleleri olmaktan çıkarak, büyük bir imparatorluğun "Ehl-i Zimmet" reâyâsî olmuşlardır (Budın Kanunnâmesi ve Toprak Meselesi, s.45).

Osmanlı idaresi Bizans ve Haçlılar'ın getirdiği feodal toprak rejimini ortadan kaldırmak için araziyi mirâ esaslar dâhilinde işletmeye koymuştur.

Toprak, uç beyleri ve sonra sipahiler eliyle devlet kontrolü altında işletilmiş ve bu şekilde köylünün yükü hafifletilmiştir. Mesela Bizans idaresi zamanında yılda dört-altı ay efendisinin tarlasında ücretsiz çalışmak zorunda kalan Ortodoks Hıristiyan köylüsü yeni toprak rejimi sayesinde bu yükten kurtulmuştur. Osmanlı idaresinin Balkanlar'a yerleşmesi gerçek bir sosyal inkılâp meydana getirmiş ve Ortodoks Hıristiyanlar, feodalizmden Osmanlı idaresi sayesinde kurtulabilmişlerdir (Karpat, 1992, s.29). Tabii, Osmanlı sultanlarının böyle bir değişimi gerçekleştirebilmesinin ardında, merkezin emrinde esaslı bir askerî güç olan Avrupa'nın ilk daimî ordusu olan yeniçeri ocağından kaynaklanıyordu. Doğrudan sultana bağlı olan bu ocağın mevcudu, I.Murad zamanında 1000 dolayından I. Bayezid döneminde (1389-1402) 5000'e ulaşmıştı(İnalçık, 2001, s.52).

Osmanlı toprak düzeninde dirlik(tımar) topraklarının rekâbesi (kuru mülkiyet) devlete ve tasarruf hakkı da reayaya aittir. Reayanın bu hakkı bir nevi mülkiyet hakkı ve en azından ferdi mülkiyete doğru evrime çok müsait bir haktır. Sipahi kendisi işleyip ürününü satma hakkına sahip değildir. Ancak devlet adına reayaya işletilmek üzere tefviz eder. Senyör veya feodal bey gibi sipahi köylünün işlediği toprağın sahibi değildir(Cin, 1987, s.78).

Köylü devlete ve sipahiye, kânunların emrettiği bedeni hizmetler dışında karşılıksız hiçbir hizmet yapmağa mecbur değildir. Onun emeğini kimse karşılıksız sömüremez. Devlet bu garantileri vermiştir. Zira aksi halde, râiyyet çiftliği işlenemez ve vergiler ve sipahi dirliği gerçekleşemez. Düzen bozular. Ekâbir, râiyyeti kendi çiftlik veya vakıflarında işletmeye kalkıştığı takdirde devlet bunu önler. Tapu sistemi, köylü aileleri tarafından çiftlik ünitelerinin bağımsız ve devamlı işletilmesini garanti eden bir sistemden ibarettir. Patrilineal irsiyet, yani babadan oğula intikal maddesi de bu devamlılığı sağlamak için konmuştur. Bizans ve Osmanlı İmparatorluklarında reaya, yani çiftçi aileler ve toprak birimi daima titizlikle, büyüklere karşı korunmağa çalışılmıştır. Bizans'ta "dynatoi" Osmanlı Devleti'nde "ekâbir"e karşı köylüler daima "fakir", "yoksul" tabiri ile himayesi gerekli bir sınıf olarak ele alınmıştır. Toprak ve reaya üzerinde feodal kontrollerin ortaya çıkmasına karşı, merkezi devletin ana politikası olmuştur(İnalçık, 1990, s.6). Çiftlikler, sipahinin mülkü değil, memuriyetine ilave edilmiş bir geçim vasıtası, bir beylik çiftliktir. Bu itibarla onu büyütemez, vakf ve hibe edemez. Sipahi isterse onu kiraya verebilir. Fakat kendisinden sonra gelen sipahi, bu vaziyeti tanımayarak bizzat kendisi işletebilmek hususunda serbesttir. Esasen imparatorluk nizamı;

reâyânın beyinin çiftlik ve tarlasında çayırında angarya mesaiye tâbi tutulmasını şiddetle menetmiştir. Bu bakımdan doğrudan doğruya büyük çiftlik işletmek imkânı yoktu (Budin Kanunnâmesi ve Toprak Meselesi, s.44). Köylüler dirlik sahiplerinin serfleri değildi. Ekip biçtikleri kendilerine ait toprakları vardı. Osmanlı İmparatorluğunda sahib-i arz olarak nitelenen tımarlı sipahi gerçek bir "sahib-i arz" olmayıp devlet hizmeti mukabili devlete ait vergilerden bir kısmını kendi hesabına toplayan bir memur-asker idi (Barkan, 1951, s.118).

Bütün bu açıklamalara göre sipahi-reâyâ ilişkisi senyör-serf ilişkisine benzetilemez ve feodalitenin varlığından bahsedilemez (Beldiceanu, 1999, s.160).

Senyör Serf İlişkisi

Bu düzende sosyal yapıyı düzenleyen belirleyici özellik kişilerin toprakla olan ilişkileridir (Göze, 1988, s.63). Üretim aracı olan toprak senyöre ve daha üst dereceli asillere aittir (Cin, 1987, s.77-78). Toprağa sahip olan kişi ayrı zamanda siyasal iktidar sahibidir (Göze, 1988, s.66). Serf devletin vatandaşı değil, feodal beyin malıdır. Durum böyle olunca da devletin serfi koruyacak tedbirler alması ihtimal dâhilin de bulunmamaktadır (Akyılmaz, 1999, s.48). Kamu hukuku ile özel hukuk değerleri birbirine karışmıştır, toprağın sahibi ya da zilyedi olan kişi, o toprakta yaşayan insanlar üzerinde egemenlik hakkına da sahiptir, iktidar anlayışı bir kişinin ve ailenin özel malvarlığı içinde değerlendirilmektedir. Toprak sahibi olmayan kişi ise toprak sahibine ekonomik, sosyal, hukukî ve siyasal yönlerden tâbi ve bağımlı olarak yaşayan köleleşmiş kimselerdir. Toprak sahipleri senyörlerin malikâneleri büyük birer tarım işletmesi görünümündedir. Senyör toprakları üzerinde adli, malî, idarî yetkilere sahiptir (Göze, 1988, s.63-66). Feodaller toprağın "Rand-âsıl" denilen gelirini almakla yetinmeyip (Halaçoğlu, 1994, s.95), adâleti icra edici, mahkeme harç ve cezalarını kişisel gelir olarak toplayıcı toprakları üzerinde yaşayan kişileri muhakeme edici sahibi olduğu malların kullanımından doğan vergiyi, kira bedeli ve kişisel hak olarak toplayan kişiydi (Göze, 1988:63-66; Barkan, 1957: 24). Öte yandan feodal devlette iktidarın tek sahibi kral değildir. Kral iktidarını toprak sahibi soylularla paylaşmaktadır (Akyılmaz, 1999, s.48).

Feodal sistemde köylü bir köleydi. Özgür köylüler de mevcut olmakla birlikte aslında köylülerin çoğu "serf" ti (Somçağ, 1994, s.15). Köle, her yerde ve her zaman alınıp satılabilecek bir maldı. Ancak, serf topraktan ayrı olarak

başkasına bırakılabılırdi. Bu sadece serfin yeni bir lordu olacağı anlamına gelirdi. Serf kendisi toprağında kalırdı. Leo Huberman'ın ifadesiyle; *“Meteliksiz, evsiz barksız ve aç-susuz bir adam, “boynuna bir urgan geçirip kafasına da mangır koyarak kendini bir lorda serf olarak sunardı”* şeklinde tasvir edilmiştir. Feodal düzende serfler çeşitli sınıflara ayrılmıştı. 1.Sürekli olarak lordun evine bağlı kalan ve haftanın iki üç günü değil, her zaman onun tarlasında çalışan “demesne” serfleri vardı. 2.Köyün kıyısında iki üç dönümlük toprakları olan “bordar” denilen çok yoksul köylüler ya da toprağı da olmayıp sadece bir kulübesi (cottage) olan ve boğaz tokluğuna yanaşma olarak çalışan “cotter” lar vardı. 3.Bir de kişisel ve ekonomik özgürlükleri görünüşte biraz daha geniş olan villein denilen serbest köylüler vardı. Bunlar serflere göre özgürlük yolunda daha ileriydiler ve ayrıcalıkları daha fazla, beye karşı yükümlülükleri daha azdı (Huberman,1990, s.15).

Bazı bölgelerde bu angarya öylesine büyük boyutlara ulaşmıştır ki, serf kendi tarlasında sadece pazar günleri ve akşamları ay ışığında çalışabilmiştir. Bunun dışında serflerden yolları ve köprüleri onarmak, feodal beye kale yapmak için taş taşımak, savaş zamanları arabaları ile askerlerin ihtiyaçlarını ulaştırmak, lordunun şarap varillerini, mısır çuvallarını en uzak malikânelere götürmek aslı işlerin dışında hizmetler talep edilirdi. Ayrıca zaman zaman çiftliğindeki tavuklardan, hindilerden, domuzlardan bir kısmını ve yumurta bal yağ gibi besin maddelerini feodal beye sunmak zorundaydı. Tarla hizmeti dışında diğer angaryaların çeşidi ve yerine getirilme zamanı çoğunlukla belli olmazdı. Bir serf bir gece önceden ertesi gün ne yapacağını bilemezdi ve tam bir belirsizlik içinde talep edildiği an angaryaları yerine getirmek zorundaydı (Akyılmaz,1999, s.45). Köylü ancak ailesinin ve kendisinin geçinmesi için zaruri olan miktarı alır, bunun üstünde kalan kısım, kendisi için peşinen tayin ettiği kısımla birlikte senyöre aitti. Toprağın işlenmesinde kullanılan alet ve edevat da feodal beye aitti(Cin,1987, s.77-78).

Reaya ile Serf Arasındaki Farklar

Feodal düzende serfler unlarını lordun değirmenin de öğütmek, ekmeıklarını lordun fırınında pişirmek, şaraplarını ve yağlarını lordun şaraphanesinde ve yağhanesinde yapmak tuzlarını, etlerini vb. lordan satın almak zorundaydılar. Bu hizmetler karşılığında serfler lordlarına değirmen resmi, fırın resmi, şarap ve yağhane resmi, tuz vergisi gibi vergi ve resimler öderlerdi, Monopollere uymamak ağır cezalar gerektiren suçlardır. Oysa

Osmanlı uygulamasında ne devletin ne de tımarlarda onun temsilcisi olan sipahinin bu tür monopollerini bulunmamaktadır (Akyılmaz, 1999, s.45).

Lordla serf arasındaki eşitlik hiçbir şekilde söz konusu değildi. Serf toprakta çalışır, lord da serfi çalıştırdı. Lord açısından bakıldığında serfle "demesne"deki hayvanlar arasında fark yoktu. Osmanlı İmparatorluğu'ndan, köylünün Garp'taki serf'in azledilmesine benzer bir kayıt ve merasime tutulmayı (daha doğrusu böyle bir merasimin bulunmayı) hukukî bakımdan aralarında mevcut aşılmaz farkı aşıkâr bir şekilde tebarüz ettirmektedir. Osmanlı İmparatorluğu Garp'ta uzun müddet bir ekalliyet teşkil eden hür köylülerden müteşekkildi (Huberman, 1990, s.15).

Kölelik ve serflik kurumu Osmanlı'da cari olmamıştır (Zarakolu, 1979, s.41). Hatta İslam hukuku köleler lehine insanî hükümler getirmiştir (Bozkurt, 1994, s.1499). Sipahilerin feodalitede olduğu gibi kendi tımar toprakları için özel yasalar yapmaları da mümkün olmamıştır. Öte yandan sipahinin asla hiçbir dönemde reâyâyı yargılama ve cezalandırma yetkisi söz konusu değildir. Oysa feodal düzende, feodal lordun en önemli imtiyazlarında birisi malikâne toprakları üzerinde yargı ve buna bağlı olarak cezalandırma yetkisine sahip olmasıdır. Sistemin zümre tipi tabakalaşmanın olduğunu söylemek ise mümkün değildir. Çünkü feodalizm de her grubun hakları ve imtiyazları değişmez bir örf kanununun konusunu oluşturur (Avcılar, 1999, s.57). Gerçekte diğer çiftçilerden tamamen farklı bir hukukî statü ile ayrı tutulmakta olan ortakçı kullar, menşe ve tabii tutuldukları mükellefiyet ve hukukî ehliyetsizlik bakımlarından her derecede serflere benzeyince (kendilerinden bu kadar itina ile ayrı tutulan) reâyâ sınıfının serflerle aynı hak ve vazifelere sahip (hukuken ve şahsan hürriyetten mahrum) köylülerden müteşekkil bir yarı-köle'ler sınıfı addedilmesine imkân kalmamaktadır. XVI. asrın ortalarına kadar Türkiye'de henüz serf vaziyetinde köylüler mevcut idi. Fakat köylünün pek büyük bir çoğunluğunu teşkil eden ve (reâyâ) tabir edilen çiftçi sınıfı serflerinkinden farklı bir hukukî statüye sahip ve hukuken hür insanlarda müteşekkil idi (Barkan, 1956, s.245).

Klasik dönem Osmanlı toplumu yüzde doksana varan oranda köylerde meskûn bir nüfus yapısına sahipti. Temel üretim ve gelirin çok büyük bir kısmının tarımdan elde edilmesi dolayısıyla böyle bir yapılanma o devir için gayet tabii bir sonuçtur. Aynı dönemde batıda görülen feodal toprak sistemi ve aristokratik sınıfın elindeki muazzam arazilerle bu arazilerden kazandıkları

büyük servetlerin aksine, Osmanlı Devleti'nde küçük ve orta büyüklükte toprağı işleyen köylü ailesi karşımıza çıkmaktadır. Tımar, Avrupa' da Ortaçağda gelişen derebeyliklerin sergilediğı feodal düzenden ve Asya'da sık görülen ve toprağın kiraya verilme esasını getiren "Asya Tipi üretim tarzı" yapıdan farklı idi. İki ayrı uygulamada toprağı kiralayanların istismarı söz konusu olmayan adil bir yapı sergilemekteydi (Eren, 1999, s.237). Asya Tipi Üretim Tarzı reayanın elde ettiği üretimden sadece vergi olarak alınmakta ve Asya tipi üretim tarzı ve feodal düzende olduğu gibi kendisinin ve ailesi üyelerinin geçimi için zarurî miktarın üstünde kalan bütün ürün sipahiye veya devlete verilmeyip reayanın kendisine bırakılmaktadır. Reaya sadece şer'i ve örf'i hukuka göre tespit edilmiş olan bazı vergileri ödemektedirler (Cin, 1987, s.84). Feodal batı toplumunda köylüler, tüm aile bireyleri ile serf statüsünde senyörlerin hizmeti ve tahakkümü altında idi. Osmanlı köylüsü ise aslı mülkiyeti devlete ait olan toprağını kendi adına bağımsız olarak işletmektedir. Buna karşılık olarak ta, köylerde devletin askeri ve idarî bir görevlisi olan sipahiye vergi ödemektedirler.

Pâdişâh, Avrupa feodalitesinden tamamen farklı olarak, devlete ait topraklar üzerinde mülkiyet hakkı bulunmayan tımar sahibi sipahiler üzerinde etkisi tamdır ve iktidarı paylaşması söz konusu değildir(Ünsal, 1998, s.8). Pâdişâhun tebaası yaşayan insanlarda geleneksel olarak uygulanan statü farkı, Müslüman olma ve olmama dayanan farkı (Arat, 1998, s.67).

Kanunnâme maddeleri (Barkan, 1943, s.87) de göstermektedir ki, Osmanlı Devleti fethettiğı topraklara feodalite ve angarya sistemini getirmemiş, tam tersine Balkanlarda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da feodaliteye benzer bir yapı bulmuştur. Bu bölgelerde yaşayan halktan ağır angarya hizmetler talep edilmektedir ve bunlar yerleşik adetler halini almıştır. Osmanlı Devleti kendi sistemini kurabilmek için angaryaların bir kısmını tamamen kaldırmış, bir kısmını da nakdi ödemelere çevirmiştir. Reaya için ağır yük teşkil etmeyecek son derece sınırlı sayıda angarya ise uygulanmaya devam etmiştir. Osmanlı Devleti, ele geçirilen topraklardaki angarya uygulamalarının birçoğunu ortadan kaldırırken, reayaya fazlaca bir yük teşkil etmeyecek sınırlı sayıdaki angaryayı devam ettirmiştir. Bu angaryalar reayanın sipahisine ambar inşa etme mecburiyeti, öşürleri en yakın pazara kendi arabası ile iletmek ya da köydeki ambara taşımak, sıra kaplarını koyacak yerler yapmak, beylik bağda yılda üç gün çalışmak ve hassa çayırının otunu biçmektir. Son derece istisnai bir örnek olarak Budin Kanunnâmesine göre reaya ispençe mevsiminde bir

tavuk ve bir boğça ekmek somunu vermek zorundadır. Kanunnâmelerde bunun dışında bir angarya hizmete rastlanmamaktadır (Akyılmaz, 1999, s.46). Örneğin Osmanlı fethi Bosna-Hersek'in sosyal yapısında gelişmelere sebep oldu. Sıkı bir merkeziyet idare altında tımar siteminin tatbiki, sosyal yönden olduğu kadar iktisadi yönden de büyük değişikliklere yol açtı. Tımar sisteminin uygulanmasıyla birlikte yerli beylerin güçleri kırıldı. Köylü üzerindeki baskılar azaldı (Djurdjev, 1992, s. 299).

Reâyâ, hiç kuşkusuz, Ortaçağ Avrupa'sının serflerinden daha şanslı bir durumdaydı. Aradaki başlıca fark, Osmanlı köylüsünün merkezî bir hukuk sisteminin koruması altında yaşamasındaydı. Gene de, 15. yüzyıl gibi erken bir dönemde reâyânın durumuyla ilgili sultan fermanları, sipahîlerle beylerin ayrıcalıklarını kötüye kullandıklarını gösterir. Kanunsuzlukların temel nedenlerinden biri, sipahîlerin eski feodal gelenekleri sürdürme çabalarıydı. Sultana köylüler, yasadışı ve aşırı para cezalarından yakınmış, özellikle sancakbeyleriyle kadıların asayiş ve şüphelileri takip bahanesiyle köylülerin evlerinde kalmalarından, maiyetleri ve hayvanların bedavadan beslemeye zorlamalarından şikâyet eden dilekçeler göndermişlerdir. Ayrıca, sipahîlerin yasadışı vergiler icat ederek para toplamalarından ve öşrü, ürün yerine nakde çevirerek alma çabalarından da yakınmışlardır. I. Süleyman bu tür uygulamaları yasaklayan birçok ferman çıkartmıştır (İnalçık, 2004, s.116).

Osmanlı toplumunda reâyânın hukukî statüsünü belirleyen önemli özelliklerden bir diğeri reâyânın mülkiyet ve buna bağlı olarak miras hakkına sahip olmasıdır. Reâyâ sınıfından birinin ölmesi durumunda tasarruf ettiğinin arazi dışında özel mülkü olan bütün menkul ve gayrimenkul malları şer'i miras kurallarına göre mirasçılara geçmektedir. Bu konuda devletin herhangi bir müdahalesinin olması söz konusu değildir. Reâyânın tasarrufunda bulunan mîrî arazi ise örfi hukukun belirlediği esaslara göre bazı mirasçılara doğrudan doğruya bedelsiz olarak intikal ederken, bazı mirasçılara da tapu bedeli karşılığında intikal etmektedir. Örfi intikal hükümleri ise Kanunnâmelerde düzenlenmiştir. Miras hakkı açısından da reâyâ serften farklı bir konumdadır, Feodalite de serfin mirasçısının feodal bey olduğu kabul edilmektedir. Toprak dışındaki diğer mallarının mirasçılara geçebilmesi için Kıta Avrupası'nda "mainmorte" İngiltere'de "herriot" denilen bir ödemenin yapılması gerekirdi. Serf öldüğü zaman feodal bey, onun en değerli hayvanını, en iyi elbisesini veya pirinç kazanını, bunların hiç birisi yoksa yatağını alırdı. Serfin malikânede ekip biçtiği, mülkiyeti feodal beye tasarruf hakkı kendisine ait olan toprağı ise

“relief” denilen bir ödeme karşılığında mirasçılarına geçerdi. Bu ödeme belki bir yönden Osmanlı Devleti’ndeki resmi tapuya benzetilebilirse de feodalitede Osmanlı örneğinde olduğu gibi toprağın bedelsiz intikal edeceği “intikal hakkı” sahibi mirasçı bulunmamaktadır (Akyılmaz, 1999, s.43).

Toprak olarak varisler arasında paylaşılan yalnız bahçe ve bağlardır. Bununla birlikte, Osmanlı arazi hukuku bir raiyete, tarlasını veya çiftliğini ferağ (transfer) hakkını tanıır. Ferağ ancak sipahinin izni ile olabilir. İhtiyar bir köylü kendi hayatında yetişkin oğullarına veya bir yabancıya tapulu toprağını ferağ edebilir. Bu ferağ işlemine kadı sicillerinde satma, “bay’ u şird’ ” tabiri kullanılması birçok araştırmacıyı yanlış yorumlara ve genelleme sürüklemiştir. Ferağda, köylü verdiği tapu resmine karşılık alandan bir miktar para alır. Sipahi de izin verdiği için, kânunda olmasa bile, bir para kabul eder. Böylece, mirî çiftlikte bu yolla geniş ölçüde bir alış-veriş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kadı sicillerinde pek çok ferağ-satış işlemi bulunmaktadır (İnalçık, 1990, s.13).

Reaya medeni haklar açısından herhangi bir sınırlamaya tabi tutulmamıştır. Örneğin istediği kişi ile evlenebilmiştir. Osmanlı’da halkın kızları istemedikleri kimselerle dahi zorla nikâhlanamazdı. Teşebbüs durumunda ise nüfuzlu kimseler şiddetle cezalandırılmıştır. Bu konuda Mayıs 1565 tarihli bir hükümde; “*Memleketin çeşitli yerlerindeki subaşlar, sipahileri, voyvodalar, naibler ve nüfuzlu kimselerin halkın kızlarını istemedikleri kimselere zorla nikâhladıkları halka zulmettikleri yolundaki iddiaların araştırılarak bu şekilde davrananlar varsa şiddetle cezalandırılmaları; ayrıca tarihsiz olarak Südde-i Saadet’e arz gönderilmemesi* (BOA, MD 6, hnr.1165, s. 191)” hükmü örnek olarak verilebilir. Oysa feodalitede serfler açısından bu konuda sınırlamalar getirilmiştir. Serf istediği ile evlenemezdi. Hür insanlarla ve başka bir malikânenin serfiyle evlenebilmeleri çok ağır şartlara bağlanmıştır. Feodal düzende kural, serfin malikâne içinden evlenmesidir. Eğer serf kızlarından birisi malikâne dışından evlenmek isterse senyöre “formarriage” adı verilen çok yüksek miktarda bir ödemenin yapılması gerekmektedir. Bu bedel bir serfin kolayca ödeyemeyeceği kadar fazladır. Formarriage kuralının temel amacı mümkün olduğunca malikâne dışı evlenmeleri önlemektir. Çünkü kadın kocasını izleyeceği için kendi malikânesini terk edip, kocasının malikânesine yerleşecektir. Bu da feodal beyin işgücü kaybına uğraması yani zarar görmesi anlamına gelir. Bazı yazarların iddia ettiği gibi formarriage ile Osmanlı Devleti’nde reâyânın ödediği “resm-i arus” arasında bir benzerlik yoktur.

Çünkü Osmanlı Devletinde râiyyetten bir kızla evlenmek isteyen herkes, evleneceği kızın sipahisine resm-i arus (gerdek resmi) adı altında bir ödeme yapar. Ödenecek para miktarı evlenecek olanın kız veya dul olmasına ve kızın babasının servetine göre değişir. İç ve dış evlenmenin bir önemi yoktur. Evlenecek olan herkes bu vergiyi öder. Üstelik devlet bu vergiyi reâyânın evliliğine müdahale için kullanmaz. Öte yandan sipahi, sancak beyi, beylerbeyi kızları evlenirken de devlete gerdek resmi ödenir (Akyılmaz, 1999, s.44).

Sipahilerin feodalitede olduğu gibi kendi tımar toprakları için özel yasalar yapmaları mümkün olmamıştır. Öte yandan sipahinin asla hiçbir dönemde reâyâyı yargılama ve cezalandırma yetkisi söz konusu değildir. Oysa feodal düzende, feodal lordun en önemli imtiyazlarında birisi malikâne toprakları üzerinde yargı ve buna bağlı olarak cezalandırma yetkisine sahip olmasıdır. Öte yandan devlet reaya sınıfının koruyucusu olarak her zaman kendi memurları olan kadı, beylerbeyi, sancakbeyi aracılığı ile kurduğu denetim ağı yoluyla Osmanlı topraklarında reayaya yeni angaryalar yüklenmesini engellemiştir (Akyılmaz, 1999, s.46).

Ekonomik bakımdan genellikle derebeylik düzeni, zengin ve iktidarlı bir sınıfın kişisel (zati) ihtiyaçları için gereken ürünleri yabancı iş güçleriyle kendi işletmesinde ürettirmesi biçimidir. Derebeyinin servet ve gücü geniş topraklara ve bu toprakları işleyecek hal güçlerine zorla sahip çıkmasına dayanır. Derebeyinin toprağında bulunan işgüçleri toprak sahibine Roma'da olduğu gibi kölelik bağıyla değil, toprak vasıtasıyla bağlıdır (Sencer, 1999, s. 57).

Osmanlı toplumuna özgü geleneksel aile, reâyânın sistem içindeki aktivitesi çevresinde hayatîyet bulmuştur. Toprağı işleyen köylünün arazisi hiç bir biçimde ferdi mülkiyete dönüşmediğinden Osmanlı topraklarında Feodal Avrupa'daki uygulama benzeri gelişmeler ortaya çıkmamıştır. Çünkü feodal düzenin aksine Osmanlı uygulamasında "kimin ne kadar toprak işlediği değil, ne kadar toprağın işlendiği" gerçeği Ortaçağ Avrupa'sı ile farklılığını vurgulamaktadır. Üstelik "Osmanlı sisteminde reâyânın işlediği çift ile ailenin büyüklüğü arasında herhangi bir ilişki ortaya çıkmamıştır (Doğan, 1999, s.382).

Yönetici sınıfın hayat ve servetlerinin güvenceden uzak olduğu Osmanlı toplumunda ırsî bir aristokrasi (soyluluk) gelişmemiştir. Toprağı kontrol eden bazı gruplar bu statüyü irsen devam ettirseler de, irsiyetin kurumsallaşması ile güvence altında yaşayıp güçlenen bir feodal sınıf yoktur. Bu durum Osmanlı egemenliğindeki halkların çoğu için söz konusudur (Ortaylı, 2003, s. 103).

Sonuç

-Osmanlı Devletinde gerek arazi taksimatı ve uygulanış esasları gerekse, köylünün hak ve özgürlükleri çerçevesinde feodal düzenle karşılaştırıldığında şu fark noktaları açık olarak ortaya çıkmaktadır;

-Osmanlı Devleti'nde merkezi hâkimiyet güçlüdür. Osmanlı köylüsü merkezi hukuk sisteminin koruması altında yaşamıştır. Avrupa feodalitesinde ise merkezin kuvvetli otoritesi ufak krallık numuneleri olarak senyörlerin elinde toplanmıştır.

-Arazi mülkiyeti Osmanlı Devleti'nde devlete aitken feodal düzende senyörlere aittir.

Avrupa feodal düzeninde senyörler malikâne toprakları üzerinde yaşayan köylü üzerinde her türlü, siyasî, malî, cezaî ve yargı hakkına sahipken Osmanlı Devleti'nde sipahinin sadece asayîşi temin açısından bir takım hakları vardır.

-Avrupa feodal düzeninde senyör'ün müstakil ve kendi emrine tabi askeri vardı. Bunlar krala karşı da savaşılabildi. Hâlbuki tımar ve zeamet sahiplerinin silahlandığı askerler hükümdarın askerleri idi.

-Avrupa feodal düzeninde halk bir takım sınıflara ayrılmıştı. Senyörler asil sınıfına mensuptular. Osmanlı Devleti'nde sınıflama yoktu. Tımar sahipleri asil değildi. Bunlar, tımar sahibi olmağa liyakat kazanan kimselere tevcih edilirdi. Tımara sahip olmak da bu kimsenin asil olmasını gerektirmezdi.

-Lordla serf arasındaki eşitlik bulunmazken Osmanlı reayası sipahi ile tamamen eşit haklara sahipti.

-Osmanlı Devleti'nde "devlet geleneği gereği" ırsî bir aristokrasi, kölelik ve serflik kurumu gelişmemiştir.

-Osmanlı Devleti fethettiği topraklara feodalite ve angarya sistemini getirmemiş, tam tersine Balkanlarda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da feodaliteye benzer bir yapı bulmuştur.

-Osmanlı köylüsü aslı mülkiyeti devlete ait olan toprağını kendi adına bağımsız olarak işletmektedir. Buna karşılık olarak da köylerde devletin askeri ve idarî bir görevlisi olan sipahiye vergi ödemektedirler. Reayanın elde ettiği üretimden sadece vergi olarak alınmakta ve Asya tipi üretim tarzı ve feodal

düzende olduğu gibi kendisinin ve ailesi üyelerinin geçimi için zarurî miktarın üstünde kalan bütün ürün sipahiye veya devlete verilmeyip reayanın kendisine bırakılmaktadır. Reaya sadece şer'î ve örf'î hukuka göre tespit edilmiş olan bazı vergileri ödemektedir.

-Reaya medeni haklar açısından herhangi bir sınırlamaya tabi tutulmamıştır. İstedığı kişi ile evlenebilmiştir. Oysa feodalitede serfler açısından bu konuda sınırlamalar getirilmiştir.

-Osmanlı toplumunda reâyâ mülkiyet hakkında bağlı olarak miras hakkına sahipti. Reâyânın ölümü durumunda tasarruf ettiği arazi dışında özel mülkü olan bütün menkul ve gayrimenkul malları şer'î miras kurallarına göre mirasçılara geçmektedir. Aynı zamanda, Osmanlı arazi hukuku bir raiyete, tarlasını veya çiftliğini ferağ (transfer) hakkını tanımıştır. Feodalite de ise serfin mirasçısı feodal beydir. Serf öldüğü zaman feodal bey, onun değerli tüm mallarını alırdı. Serfin malikânedeki ekip biçtiği, mülkiyeti feodal beye tasarruf hakkı kendisine ait olan toprağı ise "relief" denilen bir ödeme karşılığında mirasçılara geçirdi.

KAYNAKLAR

Akyılmaz, S. Gül. "Osmanlı Devleti'nde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri, Osmanlı Toplum, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 40-54.

Arat, Yeşim. "Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet ve Vatandaşlık", 75 Yılda Tebaa'dan Yurttaşına Doğru, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Tarih Vakfı, İstanbul 1998 s.67-72.

Avcılar, Suna Başak. "Osmanlı Tabakalaşma Sistemine İlişkin Görüşler Üzerine Bir Değerlendirme", Osmanlı Toplum, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 55-68.

Barkan, Ömer Lûtfi. *İktisad Tarihi (Ders Notları)*, Kitap: II, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, İstanbul 1957.

Barkan, Ömer Lûtfi. *Türk Hukuk Tarihi (Teksir)*, İstanbul, 1951.

Barkan, Ömer Lûtfi, "Türkiye'de Servaj var mı idi?", Belleten, C. XX, No: 77-80 (1956), 237-246.

Barkan, Ömer Lûtfi. *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları. Cilt 1: Kanunlar*, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından. Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı., Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1943.

Beldiceanu, Nicoara. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Örgütü (XIV-XV. Yüzyıllar)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, ed. Robert Mantran, (Çev. Server Tarilli), Adam Yayınları, İstanbul 1999, s.145-170.

BOA, MD 6 ve 12.

Bozkurt, Gülnihâl. "Osmanlı Devleti'nde Köle Ticaretinin Önlenmesi İçin Yapılan Çalışmalar", IX: Türk Tarih Kongresi, 5-9 Eylül 1990, Kongreye Sunulan Bildiriler, IV. Cilt, Ankara 1994, s.1499-1531.

Budin Kanunnâmesi ve Toprak Meselesi, haz. Sadık Albayrak, Tercüman 1001 eser.

Cin, Halil. *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1987.

Djurdjev, Branislav. "Bosna-Hersek", İ.A., C. 6, İstanbul 1992, s. 297-305.

Doğan, İsmail. *"Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri: Kuruluş, Klasik ve Yenileşme Dönemleri"*, Osmanlı Toplum, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C.5, s.371-396.

Eren, Aslan. *"Osmanlı Ekonomisinde Kurumsal Gelişmeler"*, Osmanlı İktisat, Yeni Türkiye Yayınları, C.3, Ankara 1999, s.236-249.

Göze, Ayferi. *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, Beta Yayınları, İstanbul 1988.

H. Karpat, Kemal. *"Balkanlar"*, İ.A., İstanbul 1992, C. 5, s. 25-32.

Halaçoğlu, Yusuf. *Osmanlı Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Huberman, Leo Feodal. *Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990.

İnalçık, Halil. *"Köy Köylü ve İmparatorluk"*, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, TTK, Ankara 1990, 1-11.

İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), YKY, İstanbul 2004.

İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, (1300-1600)*, (Çev. Halil Berktaş), C. 1, Eren Yayıncılık, İstanbul 2001.

İnalçık, Halil. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı Eleştirel Bir Yaklaşım*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1999.

Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Turhan Kitabevi, Ankara 1994.

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Osmanağaoğlu, Cihan. *Tanzimat Dönemi İtibariyle Osmanlı Tâbüyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi*, Legal Yayınları, İstanbul 2004.

Somçağ, Selim. *Avrupa Feodalizminin Evrimi*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1994.

Şanda, H. Avni. *Reaya ve Köylü*, Habora Kitabevi, İstanbul 1970.

Tabakoğlu, Ahmet. *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000.

Ünsal, Artun. "Yurttaşlık Zor Zanaat", *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş Doğru*", Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Tarih Vakfı, İstanbul 1998, s.1-36.

Zarakolu, Avni. *İktisat İlminin Temel İlkeleri Cilt 1; Giriş ve Mikroiktisat Teorisi*, Sevinç Matbaası, Ankara 1979.